

ПСИХІЧНА ТРАВМА ТА ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Роботу присвячено спробі аналізу того, як впливають на етнічну ідентичність особистості важкі масові травми та їх віддалені психологічні наслідки.

Ключові слова: психічна травма, етнічна ідентичність.

У 90-х роках ХХ століття в Україні позначилися процеси, викликані сплеском усвідомлення етнічної ідентичності. Це може пояснюватися тим, що в нашій країні вже протягом деякого часу відбуваються системні зміни, зумовлені становленням її державності, які супроводжуються зміною сформованих відносин, традицій, норм, правил поведінки. Такі перетворення у багатьох громадян нашої молодшої держави особливо, в осіб похилого віку спричиняють різноманітні стресові стани та, навіть, можуть викликати важкі психічні травми, пов'язані з труднощами перехідного етапу. Треба зазначити, що саме важкі психічні травми, особливо ті, що мають масовий характер, можуть сприяти усвідомленню та укріпленню етнічної ідентичності.

Звернення до проблеми ролі психічної травми в становленні етнічної ідентичності обумовлено не тільки питаннями української соціальної модернізації, оскільки вже у другій половині ХХ століття у світовому масштабі намітилися процеси, що характеризувалися сплесками усвідомлення етнічної ідентичності. Сьогодні вирішення цього питання стає вкрай важливим і просто необхідним у зв'язку з наростанням кількості не просто стресових, а по-справжньому травматичних ситуацій у житті людства. Стреси і катастрофи стали вже майже нормою повсякденності. А травматичні події відбуваються не тільки з окремими індивідами, але і з групами, охоплюючи як невеликі громади, так і цілі країни. У зв'язку з цим, гостро постає питання про те, як впливають на етнічну ідентичність особистості важкі психічні травми та їх віддалені наслідки.

Основною метою роботи є теоретичний аналіз впливу на етнічну ідентичність особистості важких психічних травм та їх віддалених наслідків.

Термін "етнічна ідентичність" у вітчизняну психологічну науку прийшов із зарубіжної психології. В українській психології частіше користувалися терміном "етнічна самосвідомість". Під етнічною ідентичністю зазвичай розуміють складову частину соціальної ідентичності особистості, психологічну категорію, яка відноситься до усвідомлення своєї приналежності до певної етнічної спільноти (Т.Г. Стефаненко, 2006).

У вітчизняній психології дослідження, пов'язані з проблемою етнічної ідентичності, актуалізувалися у другій половині 90-х років ХХ століття. Їх появу спричинила активізація етнічних процесів, що породили також прагнення до культурного суверенітету і національний сепаратизм.

Серед наукових публікацій, присвячених етнічній ідентичності, можна виділити наступні напрямки: дослідження стадій становлення етнічної ідентичності (Т.Г. Стефаненко, 2006), трансформація етнічної ідентичності в пострадянський період (Г.У. Солдатова, 1998; Т.Г. Стефаненко, 2006); співвідношення етнічної ідентичності і установок толерантності – інтолерантності (Н.М. Лебедева, О.М. Татарка, 2005). У цих працях були розроблені окремі теоретико-методологічні підходи та вирішення багатьох важливих проблем дослідження етнічної ідентичності, дано глибокий аналіз робіт зарубіжних авторів, пов'язаних з вивченням ідентичності.

Етнічна ідентичність як один з індикаторів міжетнічної напруженості розглядається Г.У. Солдатовою (Г.У. Солдатова, 1998). О.Л. Романова розводить поняття "етнічна ідентичність" та "усвідомлення приналежності до власної етнічної групи" (О.Л. Романова, 1994). Спеціальним дослідженням, присвяченим етнічній ідентичності, є праця Т.Г. Стефаненко, де остання вивчається з позиції конструктивістської соціальної психології як самостійна феноменологічна галузь, один з елементів конструювання індивідом образу навколишнього світу і свого місця в ньому (Т.Г. Стефаненко, 2006).

Також, у науковій літературі розглядаються стадії становлення етнічної ідентичності та особливості її формування на різних вікових етапах. Етнічне зарахування розглядається як процес, за допомогою якого люди конструюють свою ідентичність. Розвиток етнічної ідентичності проходить ряд етапів: від дифузної до реалізованої, яка досягається зазвичай в підлітковому віці.

На формування та прояв етнічної ідентичності впливають такі характеристики соціального середовища, як: реальні соціально-політичні умови, статусні відносини контактуючих етносів, співвідносна чисельність етнічних груп, орієнтації етнічної групи на той чи інший тип суспільного розвитку (традиційний – сучасний, колективістський – індивідуалістичний), етноконтактні умови (моно- або поліетнічне середовище села чи міста) (Романова О. Л., 1994; Солдатова Г. У., 1998; Стефаненко Т. Г., 2006).

Незважаючи на існування різноманітних досліджень у галузі проблеми етнічної ідентичності, в українській науці залишається безліч білих плям, пов'язаних з її дослідженням. Так, у науковій літературі не існує єдиного підходу до визначення етнічної ідентичності, її структурних компонентів. Дослідження старшого підліткового віку демонструють, що етнічна ідентичність не статичне, а динамічне утворення: процес її становлення не завершений. За межами проведених досліджень залишилося виявлення гендерних особливостей формування етнічної ідентичності. Характеристики соціального середовища, що вивчаються, не завжди дають вичерпну основу для інтерпретації проявів етнічної ідентичності і диференціації індивідів на підгрупи в залежності від етно-контактної ситуації, що може бути пов'язано з психологічним трактуванням поняття "етнос" і фактора етнічності у свідомості індивідів.

У межах нашого дослідження важливо підкреслити те, що практично не вивченим залишається питання про вплив психічної травми та посттравматичного стресу на формування етнічної ідентичності.

Саме поняття "травма" була запозичене з хірургії, де означає "шок зі зломом". У психологію воно було введено З. Фрейдом, який розглядав психічну травму як "результат прориву у психічному стимульному бар'єрі" (Н. Осухова,

2006).

Сьогодні поняття травми операціоналізується за допомогою таких категорій (Sandler J. et al., 1991): наявність зовнішньої події, що суб'єктивно переживається індивідом як травматична; психопатологічні наслідки травматичної події, що виникають негайно, а також відстрочені, що включають обмеження функціонування Его, порушення об'єктних відносин, психосоматичні розлади, афективні порушення, тощо; посилення схильності до майбутньої травматизації внаслідок пережитої травматичної події; травма як причина будь-якої психопатології і, отже, фокус психотерапевтичної техніки.

Як відомо, Фрейдом була запропонована "енергетична" концепція психічної травми, що трактувалася як вплив надмірної сили стимулу, що пробиває стимульний бар'єр. У даний час "енергетичне" розуміння травми все частіше замінюється на "інформаційне"; поняття "інформація" позначає як когнітивні, так і емоційні переживання і елементи сприйняття, що мають зовнішню і / або внутрішню природу (М. Horowitz, 1986). Даний підхід передбачає, що інформаційне перевантаження повергає людину в стан постійного стресу до тих пір, поки інформація не пройде відповідну переробку. При цьому інформація, піддана впливу психологічних захисних механізмів, нав'язливим чином відтворюється в пам'яті (флешбекі); емоції, яким у постстресових стані належить важлива роль, є по суті реакцією на когнітивний конфлікт і одночасно мотивами захисної, контролюючої і оволадаючої поведінки.

Унаслідок травматичного досвіду в індивіда актуалізується конфлікт між старим і новим образами "Я", який породжує сильні негативні емоції; щоб позбутися від них, людина намагається перестати думати про травму та її реальні і можливі наслідки, в результаті чого травматичні сприйняття виявляються недостатньо переробленими. Тим не менш, вся інформація зберігається в пам'яті, причому в досить активному стані, викликаючи мимовільні спогади. Проте, як тільки переробка цієї інформації буде завершена, уявлення про травматичному подію стираються з активній пам'яті (Horowitz M., 1986).

У концепції психічної травми Р. Яноф-Бульман, що належить до когнітивістського напрямку, передбачається, що основою внутрішнього світу людини є базисні переконання щодо суті зовнішнього світу. Згідно з даною теорією, більшість людей конструюють власний досвід через призму внутрішніх переконань (Janoff-Bulman R., 1998): про доброзичливість навколишнього світу; про його справедливість; про цінність і значущість власного Я.

Результати її досліджень показали, що базисні переконання значуще розрізняються по вибірках респондентів "з травмою" і "без травми" в анамнезі, причому травмуючі події по-різному впливають на різні переконання.

Становлення базисних переконань відбувається в ранньому дитинстві через взаємодію із значущим дорослим. Перші враження дитини про світ і про себе складаються ще на довербальному рівні. Спираючись на теорію об'єктних відносин, Яноф-Бульман стверджує, що найбільш важливим моментом у становленні базисних переконань є реакція дорослого на крик дитини. Вже у віці близько семи місяців дитина починає структурувати власний досвід, створюючи глибинні переконання про доброзичливість, справедливість навколишнього світу, а також про власне Я, як гідне любові і турботи.

Базисні переконання забезпечують дитину почуттям захищеності і довіри до світу, а в подальшому - відчуттям власної невразливості. Імплицитні концепції більшості дорослих здорових людей приблизно такі: "У цьому світі гарного набагато більше, ніж поганого. Якщо щось погане і трапляється, то це буває, головним чином, з тими людьми, які роблять щось не так. Я хороша людина, отже, я можу відчувати себе захищеною від бід. Нічого поганого зі мною не може трапитися". Дане твердження легко підтверджується тим, що дуже часто з вуст жертв психічних травм можна почути зізнання: "Я ніколи не міг подумати, що це може статися зі мною".

Базисні переконання, що стосуються позитивного Я-образу, доброзичливості навколишнього світу і справедливих відносин між Я і навколишнім світом, найбільш сильно піддаються впливу психічної травми. Одразу індивід стикається з жахом, що породжується навколишнім світом, а також з власною вразливістю і безпорадністю. Тут Яноф-Бульман проводить аналогію з теорією Т. Куна про структуру наукових революцій. Подібно до того, як чільна на даний момент в науці теорія знаходить множинні підтвердження емпіричними даними, базисні переконання, існуючі в індивіда у відносно сприятливій життєвій ситуації, підкріплюються реальними подіями. У певний момент в науці відбувається революція (зміна парадигми), - у цей період раптом починають з'являтися факти, які не вкладаються в рамки існуючої теорії, - відбувається "вибух", стара теорія валиться і на її місці виникає нова. За подібною схемою відбувається руйнування базисних переконань: впевненість у власній захищеності та невразливості, що існувала раніше, виявляється ілюзією, та особистість провалюється у стан дезінтеграції (Janoff-Bulman R., 1998).

У разі успішного подолання травми базисні переконання якісно відрізняються від "дотравматичних". Їх відновлення відбувається не повністю, а лише до певного рівня, на якому людина вільна від ілюзії невразливості. Картина світу індивіда, що пережив психічну травму і успішно поряється з нею, приблизно така: "Світ доброзичливий і справедливий до мене. Я маю право вибору. Але так буває не завжди". Індивід починає сприймати дійсність у формі, максимально наближеної до реальної, по-новому оцінюючи власне життя і навколишній світ (R. Janoff-Bulman, 1998).

Дослідники і практичні психологи, які спостерігають людей, які постраждали від психологічних травм, свідчать про те, що реальне різноманіття їх наслідків значно багатше і складніше, ніж вважається офіційно.

Не підлягає сумніву, що травматичні події приносять людині горе, біль, страждання. Однак, психічна травма також може стати каталізатором глибоких позитивних як особистісних, так і соціальних перетворень. Внаслідок подолання травмуючих обставин життя людини і суспільства в цілому може мінятися не тільки на гірше, але й на краще. Як це не парадоксально, але душевний біль, що виникає у відповідь на травматичні ситуації, породжує не тільки негативні, руйнівні наслідки. Ті, що пережили важку психологічну травму, часто згадують про позитивні зміни філософії, життєвих цілей і власної ідентичності, в першу чергу, етнічної.

Найважливішим, в контексті нашого дослідження, є саме вивчення наслідків індивідуальних та масових психологічних травм для етнічної ідентичності та суспільства в цілому.

Кажучи про наслідки масових психічних травм для етнічної ідентичності, неможливо не згадати праці В. Волкана, який

у своїй статті "Травматизовані суспільства" звертає увагу на те, що при дослідженнях національних афектів і масових психологічних травм, нанесених ворожою групою, особливого значення набувають механізми передачі травматичного стресу наступному поколінню (V.D. Volkan, 2000). У процесі обстеження колишніх в'язнів концтаборів, у тому числі дітей, було встановлено, що від батьків дітям передається щось більше, ніж просто тривожність або інші афекти депресивного або манакального характеру. Діти тих, хто вижив, набагато глибше ідентифікуються з батьками і проявляють ознаки і симптоми, що відносяться до минулого психічного вмісту їх батьків і, в цілому, до минулого, свідками якого вони не були і бути не могли. Травмовані дорослі можуть "вкласти" травматизований образ себе в ідентичність своїх дітей, що формується. У результаті діти стають носіями травматизованого батьківського образу, хоча цей образ може істотно варіюватися залежно від супутніх економічних, соціальних і інших умов. Відбувається, так звана, "вторинна травматизація".

С часом, після масової травми, викликаної ворожою групою, сотні, тисячі або навіть мільйони індивідів вкладають свої травматизовані образи в дітей, і у результаті виникає кумулятивний ефект, який визначає психічний вміст ідентичності великої групи, її етнічної ідентичності. При цьому, всі ці "вкладені образи" асоціативно пов'язані з однією і тією ж травматичною подією (V.D. Volkan, 2000). У зв'язку з кумулятивним ефектом у кожної дитини другого після масової травми покоління є зв'язки з ментальним уявленням про травму та несвідомі завдання, пов'язані з необхідністю поратися з цим уявленням. Саме ж спільне завдання полягає в тому, щоб зберегти пам'ять про травму батьків, оплакати їх втрати, відреагувати їх приниження або помститися за них. Це відреагування може набувати різні форми і реалізуватися, наприклад, у формі особливих соціальних та економічних досягнень, як це сталося в Ізраїлі, у вигляді оплакування загиблих в поєднанні з визнанням своєї національної провини, як це було після Другої світової війни в Німеччині, або у вигляді оплакування в поєднанні з масовою художньою творчістю, як це було в Радянському Союзі після Великої Вітчизняної війни (М.М. Решетников, 2006).

Якщо друге покоління не може виконати це завдання оплакування, відреагування і звільнення від тягаря сорому і провини за подію, воно, як правило, переходить до третього покоління і так далі. Крім того, така "передача наступним поколінням" створює потужний несвідомий зв'язок між усіма членами великої групи (нації чи етносу).

У залежності від зовнішніх обставин: економічних, соціальних чи політичних, – це загальне завдання може також трансформуватися від покоління до покоління. Наприклад, в одному поколінні воно може полягати в оплакуванні травми предків, почутті сорому і усвідомленні принесеної жертви. У наступному поколінні спільне завдання може виразитися в потребі помсти за втрати і жертви.

Однак які б форми ні набувало прояв пам'яті про травму в наступних поколіннях, основним завданням залишається збереження ментального уявлення про трагедію предків, яке постійно, протягом десятиліть і століть, зміцнює особливу ідентичність тієї чи іншої великої групи. Вamik Волкан назвав такі ментальні уявлення "вибраною травмою" великої групи. У ситуаціях, коли цій великій групі загрожує нова етнічна, національна, економічна, політична або релігійна криза, значну роль починає відігравати феномен лідерства. Лідери групи інтуїтивно або свідомо звертаються саме до цієї "вибраної травми", що має особливий потенціал для досягнення емоційної консолідації етнічної групи (V.D. Volkan, 2000).

Прикладом такого явища, за В. Волканом, можуть бути події в Югославії. У період нестабільності, сербське керівництво країни почало активно експлуатувати історичну пам'ять про битву в Косово, що відбулася 28 червня 1389 року, полон і вбивство мусульманами в процесі цієї битви легендарного сербського князя Лазаря. Останки Лазаря були екзгумовані та, протягом року, труну перевозили з одного сербського села в інше, і в кожному відбувалося щось схоже на церемонію поховання.

Цей, здавалося б, нешкідливий ритуал викликав "зміщення в часі": національні почуття сербів почали діяти таким чином, начебто Лазар був убитий вчора. Сталося те, що в психоаналізі, наприклад, визначається як згущування почуттів і часу у поєднанні з регресом до історично ранішніх видівотреагування. У результаті боснійські та албанські мусульмани стали сприйматися як винуватці всіх історичних бід сербів, що начебто легітимізувало будь-які форми помсти: серби почали вбивати, грабувати, насилувати - практично з середньовічною жорстокістю (V.D. Volkan, 2000).

Висновки. Підводячи підсумки обговорення проблеми, хотілося б відзначити кілька суттєвих моментів.

По-перше, в умовах трансформації українського суспільства особливої значущості набувають питання становлення та зміцнення етнічної ідентичності.

По-друге, в нашій роботі під етнічною ідентичністю ми розуміли усвідомлення особою своєї належності до певної етнічної спільноти.

По-третьє, жертви масових психічних травм відчувають нову глибоку близькість з певними людьми, особливо з тими, хто теж постраждав.

По-четверте, міжпоколінна трансляція психічної травми зміцнює етнічну ідентичність, створюючи несвідомий зв'язок між усіма представниками нації чи етносу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лебедева Н.М., Татарка А.Н. Теоретико-методологический подход к исследованию этнической толерантности в поликультурных регионах России / Лебедева Н. М., Татарка А. Н. // Толерантность в межкультурном диалоге. – М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 2005. – С. 10-41.
2. Осухова Н.Г. Психологическая помощь в трудных и экстремальных ситуациях / Осухова Н.Г. – М.: Академия, 2007. – 288 с.
3. Решетников М.М. Психическая травма / Решетников М.М. – М.: Издательство ВЕИП, 2006. – 89 с.
4. Романова О.Л. Развитие этнической идентичности у детей и подростков: автореф. дис. на соискание степени канд. психол. наук: спец. 19.00.05 "Социальная психология" / О.Л. Романова. – Москва, 1994. – 20 с.
5. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Солдатова Г. У. – М.: Смысл, 1998. – 386с.
6. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология / Стефаненко Т. Г. – М.: Аспект-Пресс, 2006. – 320 с.
7. Horowitz M.J. Stress response syndromes / Horowitz M.J. - Northvale, NJ.: Aronson, 1986 - 241 p.

8. *Janoff-Bulman R.* Rebuilding shattered assumptions after traumatic life events: coping processes and outcomes / Janoff-Bulman R. - N.Y.: Oxford University Press, 1998. – 305 p.

9. *Sandler J., Dreher A.U., Drews S.* An approach to conceptual research in psychoanalysis, illustrated by a consideration of psychic trauma / Sandler J., Dreher A.U., Drews S. // International Review of Psycho-Analysis. – 1991. – Vol. 18. – P. 133-141.

10. *Volkan V.D.* Traumatized Societies and Psychological Care: Expanding the Concept of Preventive Medicine. Mind and Human Interaction / Volkan, Vamik D. – 2000. – Vol.11. – P. 177-194.

Подано до редакції 22.11.2010
